УДК 930.1(477)

Яремчук В. П.

Контексти української історії у неканонічних інтерпретаціях істориків УРСР (середина 50–х – початок 70–х рр.)

Проаналізовано неканонічні зображення місця України у її відносинах з європейським світом та Росією в історичній науці УРСР періоду послаблення комуністичного диктату над українською гуманітаристикою в середині 50–х – початку 70–х років. Показано, що такі трактування контекстів українського минулого суттєво підважували офіційний історичний наратив.

Ключові слова: *неканонічні зображення, нонконформістська історіографія, історіографічні концепції, «давньоруська народність», «возз'єднання» України з Росією.*

Сучасне становище історичної науки в Україні характеризується поглибленим аналізом її інтелектуального родоводу. Зокрема, інтереси значної групи дослідників зосереджені на вивченні історіописання в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст. – часу, коли сформувалась і утвердилась національна історіографічна парадигма. Натомість історія української історичної науки періоду 50–80–х років, особливо у своїх ідейних виявах, поки що залишається своєрідною terra incognita (якщо не брати до уваги кілька синтетичних статей та розділів в підручниках). Не зупиняючись на причинах такої ситуації, зауважимо очевидне – ігнорування українськими істориками недавнього минулого свого «цеху» ускладнює розуміння нинішніх проблем і викликів, що стоять перед історичною професією в Україні, а без такого «діагнозу» навряд чи можливий її поступ.

Широко розповсюдженим стереотипом, що, як гадаємо, стримує студії над українською радянською історіографією, є уявлення про відсутність у ній цікавих постатей та альтернативних візій минулого, зокрема і українського, затиснутого в прокрустове ложе радянської схеми історії України. Щоправда, наявність неофіційних версій «своєї історії» в працях українських вчених, котрі творили в часи хрущовської «відлиги» та «шелестівщини», була відзначена (однак не отримала достатнього емпіричного обґрунтування) ще в 1960–1970–х роках деякими західними спостерігачами за розвитком історичної науки в УРСР (Ярослав Білінський, Олександр Оглоблин, Ловел Тіллет, Іван Мигул, Любомир Винар). Автор цієї розвідки спробував аргументувати думку про існування досить потужного нонконформістського струменя в українській радянській історіографії середини 50–початку 70–х років, для представників якого було притаманним недирективне (тобто не сперте на офіційні канони, закріплені в партійних документах та узагальнюючих історичних текстах)

зображення історії України. Зокрема, було показано «інакшість» в тлумаченнях історії запорізького козацтва [1], українського національного руху [2], української історіографічної традиції [3]. Мета цієї праці – розширити «доказову базу» тези про нонконформістську (ревізіоністську, недирективну, неофіційну, реформістську, альтернативну) історіографію в УРСР через розгляд поглядів українських істориків на питання контекстів української історії, насамперед на визначальну для радянської політики пам'яті проблематику т. зв. «українсько–російських зв'язків».

Однією з цікавих новацій альтернативної історіографії в УРСР була розробка ідеї про аналогічність історичних процесів в Україні до перебігу визначальних моментів світової історії. В основу такого бачення покладено як марксистський постулат принципової єдності історії, деякі конкретні історичні погляди «класиків», так і аналіз власне українських історичних феноменів. Найбільш придатним для проведення широких порівнянь українських і загальносвітових, передусім, європейських історичних реалій і виведення з них відповідних висновків здавався період XVI – XVII ст. Така ідея обґрунтована в низці студій Олени Компан. Окремі питання українського минулого доби переходу від середньовіччя до Нового часу в компаративному аспекті студіювались також Володимиром Голобуцьким, Михайлом Брайчевським та Олексієм Пономарьовим.

На концептуальному рівні такий підхід чи не вперше в історичній науці Радянської України з часу публікації відомої праці Наталії Мірзи–Авак'янц «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи» (Х., 1929) (на яку, до речі, О. Компан посилалась в одній зі своїх статей [4,39]) реалізовано в брошурі з характерною назвою «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966). Спираючись на «погляд на історію як на єдине ціле», що «був величезним досягненням марксистської науки», на думки В. Леніна про XVII ст. як початок нового періоду в історії Росії та Ф. Енгельса про зв'язок селянських війн з раннім буржуазним розвитком [5, 26 – 27, 32], дослідниця робила висновки про аналогічність фундаментальних явищ всесвітньої, російської та української історії, одночасно застерігаючи від надмірного ототожнення і спрощення особливостей минулого окремих країн і народів. Зокрема, вона вважала, що «світова історія, затягаючи у вир буржуазної епохи нашу країну, деформувала в ній старі феодальні порядки. З часу утвердження в Європі буржуазної епохи (а це, на думку авторки, XVI ст. – авт.) феодальний уклад в Росії і на Україні, хоч і дуже повільно, але роз'їдали з середини елементи нового, буржуазного розвитку» [5, 27]. Повстання під проводом Мухи (1490 – 1492) і «національно–визвольну боротьбу українського народу в середині XVII ст.» О. Компан ставила в один ряд з найбільшими соціальними вибухами в країнах Європи (Жакерією, повстанням Уота Тайлера, Селянською війною в Німеччині тощо) і розглядала їх як ранні буржуазні революції – складові частини «багатоактного процесу європейської буржуазної революції, що охопила широкий простір багатьох країн і була тривалою в часі» [5, 31 – 32]. Проте дослідниця зазначала, що селянські війни відрізнялись рівнем організованості і розмаху боротьби. «Щоб не наробити хибних висновків, не можна приймати другий місяць вагітності за дев'ятий. Селянська війна під проводом Мухи в XV – XVI ст. поступалася своїм розмахом і значенням перед війною 1648 – 1654 рр. Але в загальному процесі заміни європейського феодалізму капіталізмом

кожна з них становила більш або менш важливий внесок у справу прогресу» [5, 32 – 33].

Для доведення єдності плину історичного процесу в Україні та європейському світі О. Компан вибудувала в програмній статті в збірнику «Середні віки на Україні» (К., 1971) розлогу концепцію української історії XVI – XVII ст. Звертає на себе увагу насамперед те, що автори збірника спробували ввести в історіографічний вжиток стосовно українського минулого загальноєвропейське поняття «середні віки», яке в українському контексті, починаючи з 1930–х рр., не використовувалося, будучи заміненим на поняття «феодалізм». З цього приводу О. Компан зауважувала наступне: «Створюється враження, що історія України стояла поза тими змінами, які відбувались в решті європейського світу». Одночасно з тим дослідниця вважала за необхідне вести мову про «точне визначення місця українського середньовіччя на світовій орбіті історичного руху» і про «вклад українського народу в світову історію середніх віків» [6,19,20].

Стосовно XVI – XVII ст., то, на її думку, в Україні в цей період були наявними всі основні загальноєвропейські тенденції. Ключовими такими рисами дослідниця вважала появу з другої половини XVI ст. паростків буржуазного ладу – «принаймні зародкових форм мануфактури» у вигляді т. зв. промислів, поступ у у розвитку торгівлі, що виявлявся в провідній ролі в ній міст і містечок і що вказував «на існування в ній не середньовічного, натурального, а товарного господарства», спалахи в Україні починаючи з останнього десятиліття XV ст. «великих селянських війн», властивих для ранньобуржуазної доби. Важливими були й явища ідеологічного порядку – реформаційний рух (причому О. Компан вважала, що «боротьба проти покатоличення за православну релігію становила частину загальноєвропейського реформаційного руху»), вияви ренесансної гуманістичної ідеології та культури – розвиток освіти, друкарства, іконопису (який вважала передвісником «виникнення реалістичного портретного живопису, пов'язаного з гуманістичною ренесансною ідеологією, яка протистояла середньовічному світогляду»), хорового і музичного мистецтва («заміна у XVI ст. середньовічного, дуже складного нотного письма на більш просте і зручне лінійне, сучасне письмо», що зумовила перехід до «багатоголосного церковного співу замість співу в унісон, який панував за часів раннього середньовіччя») [6,15–19].

Слід відзначити, що в одній зі своїх розвідок – рецензійній статті 1967 року, написаній як відгук на появу перших двох томів «Історії українського мистецтва» (К., 1966 – 1967) – О. Компан не лише звернула увагу на показ авторами цієї праці «елементів» ренесансного стилю, а й фактично запропонувала розглядати ці «елементи» з перспективи цілісного явища «українського ренесансу», яке розуміється, відповідно до класичних канонів марксизму, як культурно–духовне вираження ранньобуржуазного розвитку в Європі. «Результати такого осягнення фактичного матеріалу з культурного життя України XVI – першої половини XVII ст. (здійсненого авторами згаданої праці – авт.) приголомшують своєю несподіваністю. Перед нами повнокровне, яскраве торжество українського відродження», – писала дослідниця у цій розвідці. Вона ж прямо вказувала на причини ігнорування істориками нових явищ в українській культурі зламу середньовіччя і нового часу, вказуючи на панування хибної схеми про жорсткий вододіл між «феодалізмом» і «капіталізмом» (натомість О. Компан вважала, що слід визнати можливість «одночасного існування

як феодальних, так і капіталістичних відносин») та віднесення початку зародження останнього в Україні до другої половини XVIII ст. (таким чином, на її думку, «виключається можливість буржуазних за своїм характером явищ у попередній період») [7].

Концептуальні міркування О. Компан підтримувалися також М. Брайчевським. Зокрема, він так само, як і його колега, вважав, що Україна на зламі середньовіччя і Нового часу «становила собою невід'ємну частину європейського terrarum orbis, її історія була нерозривно зв'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрямки всесвітньої історії» [8,329]. Аналогічні міркування про «український ренесанс» висловлені в статті дослідника про Альбрехта Дюрера [9,134–135]. Особливо плідними були думки М. Брайчевського про ранньобуржуазні відносини в Україні. «Не зовсім вірним» він вважав «загальновизнане уявлення про Україну другої половини XVI і першої половини XVII ст. як про країну кріпацьку, з безроздільним пануванням феодальних порядків» [8,327]. Натомість «феодальні відносини тут становили лише верхній шар соціальної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові, буржуазні (точніше – дрібнобуржуазні) тенденції» [8,328]. До такого висновку автор прийшов на основі фактів наявності в цей час в Україні високого рівня урбанізації (тут він спирався на підрахунки О. Компан, здійсненні в її дослідженні «Міста України в другій половині XVII ст» (К., 1963)), переважання в структурі зайнятості «вільного дрібного виробника» – «найбільш класичним виразом якого був тип козака», виникнення і поширення мануфактурного виробництва, що охопило головним чином промисли [8,327–329]. Приналежність промислів до форм мануфактурного виробництва, на погляд історика, визначалась такими їх ознаками: а) робота на ринок; б) застосування найманої праці; в) поділ праці в середині конкретного підприємства та спеціалізація технологічних функцій [10,28].

Вперше в історичній науці УРСР спробу переглянути офіційну тезу про появу паростків буржуазного розвитку в Україні в другій половині XVIII ст. фактично здійснив В. Голобуцький. В статті, опублікованій в «Вопросах истории» в 1959 році (№ 9), він проаналізував нові явища насамперед в економіці, також політичній та ідеологічній сферах в регіоні на схід від р. Ельби, в першу чергу Росії та України. Український історик прийшов до такого загального висновку: «Посилення кріпацтва приблизно з кінця XV – XVI ст. в країнах на схід від Ельби свідчить не про зміцнення феодалізму, а, навпаки, про початок його розкладу, про вступ його у свою «низхідну» стадію». Тоді, на його думку, виникла невідповідність між характером продуктивних сил, які демонстрували складання нового, буржуазного ладу, та існуючими панівними ще виробничими відносинами [11,137]. Проявами капіталістичного способу господарювання вже в той час В. Голобуцький називав розклад натурального господарства, передусім в маєтках «поміщиків», соціальне розшарування селянства та появу найманої робочої сили, прискорення процесу урбанізації, розпад цехової організації ремесла і формування на основі експлуатації купецьким капіталом позацехових майстрів початкових форм мануфактури [11,124–134].

«У повний зріст» (за висловом М. Брайчевського) [10,28] проблему української мануфактури XVI – XVII ст. і ширше – початку буржуазної еволюції в Україні – поставив відомий український історик–економіст О. Пономарьов, опублікувавши в 1970 році в УІЖ (№ 3) статтю «Про

початок мануфактурного періоду на Україні». Спираючись на теоретичні міркування «класиків» марксизму та наведення новаторських для історичної науки в СРСР кінця 1950–1960–х років концепцій про зародження капіталізму в Росії вже в XVI – XVII ст., на відомості про наявність мануфактурного виробництва в чеських і польських землях, фактаж попередніх студій українських істориків (П. Федоренка, В. Голобуцького, І. Бойка та ін.) про характер «продуктивних сил» та «виробничих відносин» на українських промислах – млинарському, солеварному, скляному, рудницькому (металургійному), паперовому, поташному, в селітроварінні та друкарстві, дослідник прийшов до важливих висновків. На його думку, «вивчення проблеми генезису капіталізму дає змогу помітити дві чітко визначені стадії: нижчу, яка характеризується визріванням нових явищ і вищу – розвинутий уклад. На першій стадії переважають початкові форми мануфактури, що є проявом процесу зародження капіталістичного укладу, а другій властиве панування великих, як правило, мануфактур. Остання стадія наступає лише у XVIII ст. Але до цього часу українські мануфактури пройшли довгий шлях свого розвитку, повсюдно і міцно вкоренилися і підготували умови для переходу на вищий щабель». Отже, в Україні «у надрах старої феодально–кріпосницької формації чітко накреслюються контури нових виробничих відносин, відбувається формування капіталістичного укладу». Як гадав дослідник, про початок мануфактурного періоду в Україні можна цілком говорити вже з кінця XVI ст., оскільки в першій половині XVI ст. мануфактурне виробництво тільки зародилося в ряді галузей, а вже в другій половині цього століття воно значно зміцнилося, відбулося його територіальне розширення та воно стало провідним в основних галузях виробничої діяльності [12,34–35].

На тлі історіографічного процесу в Україні у післясталінський період особливо значимими видаються спроби окремих істориків переглянути стрижневу вісь офіційного «великого тексту» – історіософію російської винятковості в українському минулому з її несучими конструкціями – концепціями «давньоруської народності» та «возз'єднання» 1654 року. Звернемося до змісту таких новацій.

Міркування, висловлені М. Брайчевським в монографії «Походження Русі» (К., 1968), дозволяють говорити про заперечення автором теорії «спільної колиски». У цій праці дослідник відстоював погляд про пов'язаність початків етнічної консолідації східнослов'янського комплексу з племенами черняхівської культури. М. Брайчевський обмежив район поширення пам'яток цієї культури лісостеповою смугою України та ідентифікував її з Антським союзом племен. Він дотримувався думки, що анти нікуди не зникли з історичної сцени на початку VII ст., як традиційно вважалось, а здобули собі ім'я літописних полян, що були не одним з понад десятка східнослов'янських літописних племен передкиївських часів, а об'єднанням шести таких угрупувань: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян та білих хорватів. Після поразок, завданих антам аварами, та тимчасової політичної дезінтеграції, центр діяльності антів–полян перемістився з Волині–Прикарпаття до Середньої Наддніпрянщини – «найвіддаленішого від Карпат району, що менше постраждав від спустошливих аварських набігів», що й стала осередком утворення Русі. М. Брайчевський закликав шукати відповідь на питання етнічної основи Київської держави в її передісторії. Остання уявлялася як «просторова

консолідація» «об'єднання восьми великих «племінних союзів» (поляни, сіверяни, древляни, дреговичі, радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські словени), кожен з яких у свою чергу складався з кількох (найбільше – з шести) менших племінних груп)» [13,148,163–165]. Разом з тим, генеза племен докиївської доби, «розпочавшись у масштабах усієї східної слов'янщини», відбувалася «навколо трьох епіцентрів – південного, північно–східного та північно–західного». Відтак історик твердив, що початки існування трьох східнослов'янських народностей (при цьому він не ставив під сумнів їх остаточне формування вже в післякиївський період) слід шукати ще в епоху літописних «племен». Вже тоді полянський лісостеп став осередком формування української народності, верхів'я Дніпра, Оки і Волги – російської, область дреговичів та полочан – білоруської [13,188–189].

Такі міркування привели М. Брайчевського до фактичного заперечення існування «давньоруської народності» як етнічно гомогенного утворення, а оскільки він мав таку позицію, то фактично (а деякими висловлюваннями, які наведемо нижче – і номінально) підважував й сам факт її існування. Дослідник вважав, що в IX – XIII ст. головною лінією етнічного розвитку східного слов'янства була «етнічна консолідація, яка набирала характеру агломерації навколо трьох епіцентрів», в якій «традиція генетичної спадковості мала значення основного фактора». Такий висновок зроблено на підставі факту «відсутності суцільних міграцій протягом IX – XIII ст. і загальної сталості населення, при якій лише в окремих і обмежених хронологічно районах мали місце часткові зрушення і переміщення». Враховуючи вищезазначене, М. Брайчевський вважав, що «предками кожного з трьох східнослов'янських народів було передусім населення тих земель, які в пізніші часи становили їх етнічні території». Тому автору здавалась «невдалою поширена формула: «давньоруська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського». Вона надто спрощує проблему; з неї виходило б, що, скажімо, кривичі або ільменські словени були в такій же мірі предками сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому вважаємо більш правильним говорити про те, що Русь становила спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів» [13,189].

Таким чином, для М. Брайчевського етнічні реалії Київської Русі були іншими, ніж у їх традиційному баченні – панівною була тенденція не загальноруської консолідації, а подальшого розвитку трьох етнічних осередків, що виокремились в докиївські часи. Проте, з іншого боку, історик не відкидав збереження в межах простору цієї держави й певної етнічної єдності – « єдності не абсолютної, а дуже відносної», для іменування якої історик показово не використовував термін «давньоруська народність», а послуговувався терміном «Русь» (причому розуміючи його радше як політонім, а не етнонім і тому пишучи саме слово завжди з великої літери). На його думку, «реальність Русі як етнічного явища» виявлялася в тому, що «відмінності між, скажімо, деревлянами і в'ятичами в IX – XIII ст. були зовсім іншого порядку, ніж відмінність між тими ж деревлянами і першою–ліпшою етнографічною групою польських слов'ян. Поняття «Русь» в ті часи мало далеко не умовний характер, і лише етнічною цементацією можна пояснити той, зрештою, добре відомий (але й досі не всім зрозумілий) факт, що в період феодального роздроблення XII – XIII ст., і навіть пізніше – в умовах роздільного державного існування, населення різних частин Русі усвідомлювало себе як структурну частину

чогось цілого, чия історична реальність була нереалізованим етапом історії» [13,184–185].

М. Брайчевський критикував й іншу складову ортодоксальної концепції – тезу про те, що розпад Русі на ряд феодальних напівдержав потягнув за собою і розпад давньоруської народності та поділ її на три сучасних східнослов'янські народи. Цей погляд йому здавався «принципово невірним», «бо тут причина й наслідок помінялися місцями» [13,190–191]. Для доведення цієї думки він наводив факти з історії міжкнязівських взаємин в XII – XIII ст. з тим, що в їхній основі бачив «етнічні характеристики». «Невипадковим, – твердив, наприклад, М. Брайчевський, – очевидно є те, що володимиро–суздальські князі прагнули до збереження свого впливу в Рязані, Муромі, Ярославлі, претендували на зверхність над Новгородом, але виявляли цілковиту байдужість до Чернігова, Переяслава, Полоцька, не кажучи вже про Галич та Волинь. Натомість волинські князі дуже ретельно пильнували Берестя, Турів, Пінськ, добивалися влади над Галичиною й Поділлям, простягали свої претензії аж до Києва і Чернігова, але були цілком байдужими до значно ближчих Слуцька, Мінська або Полоцька. Сферою ж інтересів полоцьких князів [...] були землі полочан і дреговичів» [13,190–191].

Найбільш гострим виявом протистояння офіційній російськоцентричній візії історії України було історико–публіцистичне есе М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966). У певному сенсі думки, висловлені провідним тогочасним вченим–гуманітарієм України, вірогідно, озвучували позицію не тільки його одного, але й ширшого кола науковців – адже в тексті праці зустрічаємо відверте визнання цього. «У цій статті я хочу підняти питання, – зазначав М. Брайчевський, – яке вже давно назріло, яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни цих кулуарів» [8,301]. Про те, що «існуючі канони (з приводу подій середини XVII ст. – авт.) вже дуже всім надоїли», писав в 1958 році в одному з листів до Івана Крип'якевича Федір Шевченко [14,520].

Концепцію «возз'єднання» 1654 року історик заперечував з двох пунктів – з позиції показу її історіографічної генези і доведення таким чином її цілковито ідеологічно–політичного, а не наукового походження, та з точки зору невідповідності «марксистсько–ленінській» історичній теорії та елементарного історичного фактажу. Вчений доводив, що концепція «возз'єднання» була частиною загальнішої теорії про російський месіанізм, яка є «нічим іншим, як гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40–х–50–х років» [8,303]. Виходячи з ленінського постулату про прогресивність «всякої визвольної боротьби, спрямованої проти всякого гноблення», М. Брайчевський обґрунтовував неправомірність виключення Росії разом з нав'язаною радянською історичною наукою тезою про виключність її місії в світовій історії «за рамки тих закономірностей, які становлять зміст історичного матеріалізму» [8,303] і тому розцінював акт 1654 року як банальне колоніальне загарбання та вказував на «класовий» його характер. «Ця угода становила класовий зговір української старшини, що активно феодалізувалася, з російським царизмом, орієнтований на збереження (чи вірніше – реставрацію) на Україні феодального ладу. За своїм характером і спрямуванням це був антинародний акт, покликаний приборкати повсталі маси трудового населення; зрадою національних інтересів. Б. Хмельницький і його оточення

[...] бачили в царизмі ту силу, яка мала допомогти їм тримати в шорах непокірну чернь» [8,340]. Така оцінка фактично реанімувала офіційну візію угоди 1654 року, яка існувала до середини 1930–х років.

Аналогічно стримано М. Брайчевський закликав ставитись і до, на його думку, надмірно ідеалізованої у радянській історіографії часів «культу особи» постаті Б. Хмельницького. Він вважав його «справді видатним діячем свого часу і народним героєм – у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий шерег блискучих перемог і забезпечив визволення України з–під польсько–шляхетської неволі». «Але разом з тим, – зауважував історик, – не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типовою постаттю феодального класу і виразником феодальної ідеології в той період, коли феодальна система давно вже стала реакційною силою на шляху прогресу. Тому за конструктивною програмою вважати його прогресивним діячем неможливо, – в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження на Україні феодального ладу, не зупиняючись перед прямою зрадою повсталих мас (як це, було, наприклад, під Берестечком)» [8,332].

З політико–правового погляду Переяславський акт охарактеризовано як добровільне визнання Українською державою протекторату з боку Московської держави і приєднання до неї (а дослідник вказував на правомірність саме терміну «приєднання», що використовувався в історичній науці СРСР до середини 1940–х рр.) на умовах точно визначеної автономії [8,343].

Повної ревізії в праці М. Брайчевського зазнали тези, які визначали прогресивність «возз'єднання» (примітно, що кожну з них спростовано з використанням посилань на твори В. Леніна). Справжніми наслідками акту 1654 року, як доводив вчений, була реставрація в Україні феодальних порядків «в найжорстокіших формах повного і завершеного кріпосництва, що межувало з рабовласництвом», розвиток української економіки в інтересах метрополії («союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього») та штучне придушення буржуазних елементів в економіці України, які на середину XVII ст. вже «починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку», поступова ліквідація української державності у формі Гетьманщини і Запорізької Січі, здійснення «значного кроку назад в сфері культурного життя», численні заборони на українське слово та зведення до жалюгідного стану української літератури [8,319,342–343].

М. Брайчевський побіжно висловив думки (хоча докладно їх не розвинув) про можливий хід історичного розвитку України в разі ухилення її від укладання договору з Московщиною. На його погляд, навряд чи були безглуздими альтернативи російській орієнтації – перспективи союзів з Польщею та Туреччиною. Крім того існувала «перспектива евентуального утвердження незалежної української держави (яка [...], за нашим переконанням, була цілком реальною при умові спирання не на феодальні, а на буржуазні тенденції розвитку)» [8,324].

Окрім такої, антагоністичної до владної, візії подій середини XVII ст., яку запропонував історик, чиїм фахом була археологія та історія східного слов'янства, окремі положення, що не так очевидно розходилися з канонізованою концепцією, зустрічались і в працях низки дослідників ранньомодерної доби. Йдеться про монографії І. Крип'якевича «Богдан

Хмельницький» (К., 1954) та Ф. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959). Назовні обидві праці написані з «правильних» позицій. Однак в цих текстах простежується і певний вихід їх авторів за межі офіційної схеми. Насамперед, неортодоксальність поглядів істориків виявилась в структурі та змістовному наповненні цих студій, які не цілком узгоджувалися з загальною логікою казенної концепції. Поважне місце в обох творах займають не тільки «актуальні» сюжети українсько–російського братерства, участі пригноблених народних мас, передусім селянства, в подіях «народно–визвольної війни», героїзації канонізованих «народних» ватажків, але й проблеми, що традиційно привертали незначну увагу – організація державної влади, дипломатія Б. Хмельницького, участь в подіях середини XVII ст. вищих прошарків українського суспільства.

Структурно розмаїті студії І. Крип'якевича та Ф. Шевченка цікаві й своїми підходами до конкретних історичних питань. В них проглядались насправді єретичні погляди. По–перше, історики подавали фактичні відомості, а подекуди – й прямі твердження, що розходились з офіційною оцінкою намірів керманичів визвольної боротьби та російського уряду на початку повстання. Якщо для історіографії, що інтерпретувала українську історію в руслі «Тез» 1954 року, аксіоматичними були формули про бажання визволитись «з–під гніту шляхетської Польщі» та «возз'єднатись з Росією» як основні мотиви повсталих вже в 1648 – 1649 роках та «братерську допомогу» російської влади також з перших місяців «народно–визвольної війни», то названі дослідники не приховували дещо іншого розуміння цих питань. Зокрема, в розділі присвяченому підготовці повстання, І. Крип'якевич писав, що його організатори «звичайно, на перше місце (або, як висловлювався історик в іншому місці книги, як «мінімальні вимоги» [15,114] – авт.) ставили справи Запорізького війська, забезпечення його «вольностей» «Крім того «козацтво [...] мало й широкі прагнення – визволитися цілком з–під магнатсько–шляхетського режиму і здобути повну владу на своїй, окремій території». Далі історик писав про захист «вольностей» і православної віри як про «найпопулярніші гасла визвольної боротьби» і ні слова – про марення «возз'єднанням» [15,114]. Перший лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича від 8 червня 1648 року І. Крип'якевич тлумачив як заклик до російського монарха посісти польський престол в сприятливі часи міжкоролів'я, а не як вислів бажання перейти під російську зверхність, як того вимагала офіційна концепція [15,418 – 419].

Переконливий матеріал на підтвердження думки, що принаймні на першому етапі війни Б. Хмельницький домагався лише досягнення максимальних вигод для козацької старшини, але аж ніяк не «возз'єднання», міститься і в книзі Ф. Шевченка [16,78–114]. Лист Б. Хмельницького від 8 червня 1648 року Ф. Шевченко трактував як реалізацію «ідеї про те, щоб російський цар Олексій Михайлович після смерті Владислава IV став і королем польським», оскільки вона «була популярною серед шляхетських кіл на Україні», виразником інтересів яких в цьому випадку виступав Б. Хмельницький [16,114].

Проти тези про всеохоплююче прагнення українського народу до «возз'єднання» і безальтернативність союзу з Москвою свідчив і висновок Ф. Шевченка, який зводився до того, що «Українська національна державність» в середині XVII ст. могла відбутись тільки завдяки укла-

данню коаліцій і приєднанню до якоїсь сильнішої на той час держави. Серед таких історик називав не тільки Росію, але й Річ Посполиту і Порту [16,267–268].

В працях І. Крип'якевича та Ф. Шевченка відкрито оприлюднені відомості, що яскраво демонстрували й політичні пріоритети московського уряду на початку Хмельниччини. Вони показали, що російська влада, пов'язана з Річчю Посполитою договірними зобов'язаннями Поляновського миру 1634 року, не була схильною сприяти Україні, а швидше навпаки. Так, І. Крип'якевичем наведено факт про те, що московським урядом було визнано слушними вимоги київського воєводи А. Киселя про надання допомоги польському уряду в боротьбі проти повсталих і в травні 1648 року віддано наказ воєводам кількох прикордонних міст рушити у похід на польську територію [15,417–418]. Як показав Ф. Шевченко, такому розвитку подій запобігли народні заворушення в самій Москві [16,81]. Історик прямо писав, що на початку повстання «правлячі кола Росії, зв'язані відповідними зобов'язаннями щодо Польщі, одержуючи найсуперечливіші відомості і виходячи з певних класових позицій, дуже насторожено і підозріло ставились до подій на Україні» [16,91].

Варто звернути увагу й на інше, ніж в офіційній історіографії, розуміння І. Крип'якевичем та Ф. Шевченком соціальних аспектів Хмельниччини. Попри те, що декларативно автор монографії «Богдан Хмельницький» змушений був твердити про селянство як основну «рушійну силу» «визвольної війни» і навіть присвятити викладу фактів, які мали це ілюструвати, спеціальний підрозділ книги [15,102,115,193–202,321], в тексті можна знайти і ремарку, яка фактично заперечувала таку тезу: «У тогочасних умовах України очолити маси у Визвольній війні могло тільки Запорізьке військо [...]. Хоч реєстрове козацтво після 1638 року налічувало тільки 6 тис. чоловік, воно все–таки лишалося центром, на який покладали надію поневолені маси. [...] навколо реєстрового козацтва могли швидко об'єднатися численні «випищики» і селянські загони. Козацтво мало великий вплив на народні маси завдяки своїм ідеям «вільностей», вільного господарства, незалежності від панів, самоврядування» [15,103–104].

Ще більше розходжень з офіційним трактуванням «рушійних сил» Хмельниччини можна побачити в студії Ф. Шевченка. Як і його старший колега, київський дослідник вважав, що «перше місце серед станів України в роки війни займало козацтво» [16,177]. Однак на відміну від І. Крип'якевича, який помірковано оцінював місце української шляхти в подіях середини XVII ст. [15,140], Ф. Шевченко докладно і доволі панегірично як для тексту 1950–х років описав місце цього суспільного прошарку в тогочасній конкретно–історичній ситуації [16,173–177]. Наприклад, в цій праці можна знайти такий незвичайний в контексті історіографії «народно–визвольної війни» пасаж: «Слід відзначити, що багато шляхтичів прославилося в рядах української армії мужністю і рішучістю в боротьбі з загарбниками» [16,175]. Слова автора про те, що, мовляв, він у своєму дослідженні прагнув «не возвеличувати шляхту, а підкреслити, що її представники відіграли позитивну роль в подіях саме виходячи з своїх класових інтересів» [16,176] виглядають ритуальним жестом, спрямованим на виправдання своїм надто сміливим міркуванням.

Помічаємо відмінності і в підходах І. Крип'якевича та Ф. Шевченка до особи Б. Хмельницького. Якщо перший оцінював його діяльність, в т. ч. найбільш вразливий як для офіційного канону її аспект – соціальну

політику керівника «народно–визвольної війни», в річищі ідеалізованої офіційної візії (буцімто гетьман, будучи представником суспільної верхівки, все ж намагався стримати прагнення старшини до запровадження особливо важких форм «феодальної залежності» [15,278,283]), то Ф. Шевченко підкреслював його «класову обмеженість»: «Очоливши національно–визвольну війну українського народу, Б. Хмельницький та його однодумці і не мріяли про створення на Україні якогось іншого ладу, в якому не було б станів, привілеїв для одних і різних повинностей – для інших. Гетьман та його близьке оточення були людьми своєї епохи» [16,172]. Принагідно зауважимо, що і в текстах інших українських істориків середини 1950–х років можна зустріти гостро критичні висловлювання щодо соціальної політики Б. Хмельницького [17,182;18,10]. Пізніше зауваги з приводу класових мотивів творця «возз'єднання» зникли зі сторінок наукових історичних праць.

Важливим видається і те, що Ф. Шевченко спробував переглянути усталену для офіційного тлумачення подій середини XVII ст. термінологію: в його книзі вони названі не «визвольною», «народно–визвольною війною», як того вимагала усталена партійно–ідеологічна інтерпретація, а «національно–визвольною війною», поряд з термінами «возз'єднання» та «українська державність» зустрічаються й такі, як «приєднання», «об'єднання» та «Українська держава» [16,62,65,66,87,267,282,499]. Безумовно, що такі термінологічні новації надавали й іншого сенсу визначеним згори підходам.

Зусиллями М. Брайчевського робилися спроби реабілітації діячів козацької старшини доби Гетьманщини, які чимось «насолили» «старшому брату» і тому були затаврованими чи як «зрадники», «агенти іноземних поневолювачів», чи як «нікчеми» та «демагоги». На необхідність такої переоцінки, потребу врахування масштабу і характеру діяльності, класової позиції та соціальної програми українських діячів XVII – XVIII ст. при встановленні їх ролі в історії він вказував ще в своєму есе «Приєднання чи возз'єднання?» [8,307–309]. Відголоски таких міркувань історика потрапили і до опублікованої праці – підготовлених ним коментарів до тексту публікації частини праці Максима Берлинського «Історія міста Києва» в часописі «Київська старовина» [19]. Так, тут читач початку 1970–х років міг несподівано для себе відкрити факт, що «програма П. Дорошенка в перший період його діяльності полягала в об'єднанні Правобережної і Лівобережної України під егідою Росії» [19,200]. Автором коментарів наводились й інші, замовчувані не тільки в узагальнюючих, а й в спеціальних працях відомості з української історії другої половини XVII – XVIII ст. Наприклад, як зауважив М. Брайчевський, навіть в монографії К. Стецюк, присвяченій народним рухам в Гетьманщині в 50–70–х років XVII ст., відсутній сюжет повстання позитивно оцінюваного в офіційній історіографії за свою в цілому проросійську і антистаршинську політику І. Сірка проти царських воєвод в 1668 році [8,309]. Натомість в коментарях до праці М. Берлинського читаємо наступне: «Андрусівське перемир'я 1667 р. означало поділ України між Польщею і Росією по Дніпру, демонструвало небажання царського уряду дотримуватись договору 1654 р. Воно викликало загальне обурення на Україні. Відповіддю на це перемир'я було повстання в Україні, очолюване П. Дорошенком та І. Сірком» [19,200]. М. Брайчевський подав інший замовчуваний факт, який свідчив не на користь тези про схвалення загалом українського суспільства акту

«возз'єднання»: «Перехід київської метрополії у підпорядкування московського патріарха викликав незадоволення з боку української православної ієрархії та козацтва. Численні спроби здійснити цю реформу розбивалися об уперту протидію» [19,201].

Непрямо нейтральне, а то й позитивне ставлення до козацької старшини та гетьманів другої половини XVII ст. проектується і в статті Ярослава Ісаєвича, присвяченій зв'язкам братств з козацтвом в XVII ст., і опублікованій в тій же таки «Київській старовині» [20]. Тут йдеться про спільну діяльність братств та запорізького козацтва, спрямовану проти «національно–релігійного гноблення», і в цьому контексті згадано (ніби побіжно, але з явним наміром включити в позитивний ряд діячів) про взаємодію з цими культурно–релігійними організаціями й окремих представників козацької старшини Гетьманщини та гетьманів І. Виговського, П. Тетері, Ю. Хмельницького і навіть митрополита Й. Тукальського – «близького співробітника гетьмана П. Дорошенка» [20,151–152].

В 1968 році на сторінках «Архівів України» (№ 2) було опубліковано статтю історика зі Львова Ореста Мацюка, яка вже своєю назвою ставила під сумнів один з канонічних прикладів російського культурного месіанізму – «Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова». Доповнивши відомі вже натяки на дофедорівське книгодрукування, зокрема, напис в післямові до Львівського «Апостола» 1574 року (що І. Федоров «ходяще стопами некоего богоизбранна мужа») та епітафію на надгробній плиті І. Федорова («друкование занедбалое обновил») інтерпретацією щойно віднайдених в архівосховищах документів кінця XVIII ст. (основою аргументації були документи судового листування між уніатським орденом Василіян з монастиря св. Онуфрія та Львівським Ставропігійським братством: орден, серед іншого, вимагав повернення йому братством друкарні, яка, нібито, належала монастирю приблизно з 1460 року, коли власник друкарні львівський міщанин українець Степан Дропан спеціальним привілеєм передав її цій обителі), автор ствердно відповів на поставлене питання. На його думку, ще до 1574 року в Україні було книгодрукування, зокрема у Львові, Острозі та Києві, а першою друкарнею на українських теренах слід вважати друкарню Степана Дропана, засновану до 1460 року, тобто приблизно в той же час, коли друкарський верстат почав поширюватись і в інших європейських країнах [21].

В 1971 році О. Мацюк в черговій своїй публікації наводив нове «припущення», яке свідчило на користь його тези про дофедорівське книгодрукування. На підставі аналізу водяних знаків одного з анонімних стародруків (т. зв. «Средньошрифтного четвероєвангелія»), поширених у Москві в середині XVI ст., він прийшов до висновку про його можливе українське походження [22].

Сенсаційні висновки О. Мацюка, підтримані також і у низці науково–популярних публікацій [23], дочекалися критики лише на сторінках «Українського історичного журналу» у березневому номері 1972 року Маловідомий автор А. Смідович (можливо, це був псевдонім; чи було це так, не змогли встановити й автори спеціального дослідження про УІЖ О. Гуржій та Л. Капітан [24,166]) закидав О. Мацюку і його однодумцям «необґрунтованість» тверджень і «намагання применшити роль І. Федорова в розвитку українського книгодрукування» [23,65]. Проте докази для спростування версій львівського архівіста, які наводив А. Смідович,

виглядали ще менш переконливо, ні критиковані положення. На найбільш вразливе місце теорій О. Мацюка – відсутність автентичних документів, які б походили з дофедорівських друкарень – вказано скоромовкою та нечітко: «З «Хроніки монастиря св. Онуфрія» [...] видно, що привілей (Степана Дропана – авт.) загублений і «яка була його суть – дізнатися тоді було неможливо». І досі цей документ не знайдено» [23,68]. Натомість А. Смідович цілком серйозно твердив наступне: «Не слід забувати, що орден Василіян був уніатським відділенням єзуїтів, які дотримувалися правила: «мета виправдовує засоби». Тому вони могли піти на будь–яку підробку, щоб одержати від братства гроші за користування друкарнею» [23,66]. На появі цієї статті, наскільки нам відомо, публічна дискусія про альтернативні підходи до історії початків книгодрукування в Україні припинилась, й надалі в усіх публікаціях з цього приводу можна побачити канонічну схему.

Загальним місцем офіційної версії української історії була констатація ганебності політики національно–культурного і політичного гноблення українського народу, здійснюваного російським царизмом, і, разом з тим, твердження про позитивні наслідки від входження українських територій в орбіту «загальноросійського ринку». Важливо підкреслити і те, що за межі синтетичних праць розгляд проблеми великодержавної політики Російської імперії звичайно не виходив. Лише в середині 1960–початку 1970–х років у друці з'явилися поодинокі розвідки, автори яких спеціально звернулись до теми, що офіційно нібито не була табуйованою, і при цьому висвітлювали її з «дозволених» позицій. Серед таких слід назвати статті О. Апанович [25;26], М. Грищенка [27], документальну публікацію з докладним коментарем М. Рубача [28].

Єдиною спробою в історичній науці УРСР зазначеного періоду переглянути трактування економічної політики царизму в Україні була стаття київської дослідниці Олени Лугової «Про становище України в період капіталізму», що з'явилася друком в УІЖ в 1967 році (№ 3). Постійно цитуючи В. Леніна та оперуючи значним масивом фактичних відомостей, авторка доводила, що в другій половині XIX ст. Україна була колоніально залежною в економічному сенсі частиною Російської імперії. Головні докази, які наводились нею, зводяться до показу домінування в економіці підросійської України починаючи з кінця XVIII ст. російських та згодом «іноземних» підприємців з середовища колоністів, російських купців та поміщиків, російських і закордонних промисловців, слабкості місцевої буржуазії, однобічності господарської структури України в імперії, що робила її «сировинним придатком царської Росії і вела до хижацького використання природних ресурсів» [29,20]. Така ситуація, на думку дослідниці, була не стільки об'єктивною, «стихійною», а радше зумовленою цілеспрямованою політикою царизму: «Російський царизм допомагав капіталістичним колам Росії, які зацікавлені були в ослабленні позицій національної буржуазії, в проникненні російського капіталу в усі сфери економіки України» [29,22].

Посилювала аргументацію основної тези статті О. Лугової і думка авторки про сенс національно–культурної та політичної дискримінації неросійських національностей в імперії: «Гноблення інших національностей в царській Росії здійснювалося в усіх напрямках – в економіці, політиці, культурі. Ці економічні, політичні і національні утиски тісно переплітались між собою і взаємно обумовлювали один одного, створю-

ючи в країні таку обстановку, що дала підстави називати Росію «тюрмою народів». В основі режиму «тюрми народів», насамперед, лежало їх економічне пограбування російськими дворянами–землевласниками, які одержали земельні масиви на території неруських національностей, купкою капіталістів–тузів, що вели торговельні справи, та фабрикантів, що виробляли товари і шукали ринків збуту, купкою купців, підрядчиків тощо. Політика «звірячого націоналізму» (вислів В. Леніна – авт.), яку запроваджував царизм, являла собою тільки політичну надбудову над цими економічними інтересами російської правлячої верхівки. Вона розчищала поле діяльності для російського капіталізму по національних окраїнах» [29,16].

Нетрадиційно виглядало й визнання «слабкості» української буржуазії, нехарактерне для офіційного образу українського минулого і, навпаки, притаманне для «буржуазно–націоналістичної історіографії». Проте, на відміну від останньої, О. Лугова твердила, що «дійсну причину такого розвитку української національної буржуазії слід шукати не в демократизмі, нібито властивому українській нації взагалі, а, насамперед, в колоніальному становищі України. Українські капіталісти змушені були конкурувати в своїй підприємницькій діяльності з буржуазією інших національностей, яка мала більші капітали й більший досвід гонитви за наживою» [29,22].

Антитезою до пануючої концепції абсолютного блага «возз'єднання» була й така сентенція: «Колоніальне становище України в системі Російської імперії дещо відрізнялося від долі Польщі, а також Фінляндії та інших народів Прибалтики. Провадячи на всіх окраїнах політику національного гноблення, царизм все ж змушений був визнавати існування польського, фінського та інших народів. Однак щодо України царський уряд вів курс на повну русифікацію українського народу, на невизнання його прав як нації. Це, по суті, перекреслювало не тільки минуле українського народу, але і його майбутнє. Як нація він був приречений на загибель» [29,24].

«Непереконливість, а частково й принципову неприйнятність аргументів» О. Лугової намагався продемонструвати у своєму відгуку на її розвідку одеський історик С. Боровой [30]. Щоправда, він не виступив проти основної тези студії своєї опонентки, вважаючи лише, що питання, поставленні нею, потребують подальшого «поглибленого і всебічного вивчення» [30,120–121]. Полемізуючи з О. Луговою, С. Боровой спростовував її твердження про переважно неукраїнську колонізацію степової України в кінці XVIII – першій чверті XIX ст. та про свідоме прагнення царизму перетворити Україну в сировинний додаток до «великоруської митрополії» [30,116–118]. Визнаючи за «безперечний факт» порівняну економічну і кількісну слабкість української буржуазії, історик, проте, вважав, що О. Лугова зменшила питому її вагу і не погоджувався з тим, що самодержавство свідомо допомагало неукраїнській буржуазії притискувати українських капіталістів. На доказ свого припущення про відсутність спеціально антиукраїнської економічної політики імперського уряду дослідник наводив і факт однакового фіскального визиску в Україні та в «метрополії» [30,119–120].

Отож, слід відзначити, що контраргументи С. Борового, по–перше, не спростовували всіх положень статті О. Лугової (він прямо не заперечував твердження про загальне переважання в Україні підприємців неукраїн-

ського походження, пов'язаність національної і політичної дискримінації з економічною), по–друге, й сам дослідник не наполягав на вичерпаності проблеми. Тому, на нашу думку, говорити про доведення ним хибності позиції О. Лугової не доводиться.

Таким чином, концептуальні генералізації О. Компан, М. Брайчевського, О. Пономарьова, Ф. Шевченка були об'єктивно спрямовані на відстоювання «европейськості» України, підпорядкування її минувшини загальносвітовим тенденціям історичного процесу, вписування її історії в широкий історичний контекст. Одночасно з тим такі ідеї мимохіть, а ще правдоподібніше – свідомо, заперечували ідею тісного українсько–російського зв'язку, сприяли підвищенню статусу української історії в системі офіційних історичних уявлень та історичної науки, доланню створеного владно–партійною історіографією образу периферійності, провінційності національних складових «історії СРСР». Ідеї В. Голобуцького, О. Компан, О. Пономарьова, М. Брайчевського про «ранній» капіталізм в Україні, О. Компан про селянські рухи як складові буржуазної трансформації ранньомодерної України, О. Мацюка про дофедорівське українське книгодрукування суперечили думці про недорозвиненість українського народу в період до «возз'єднання» 1654 року і культуртрегерську місію Росії. Особливо відверто націленими на сепарування від казенного канону були спроби ревізії концепцій «давньоруської народності» (М. Брайчевський) та «возз'єднання» 1654 року (М. Брайчевський, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко). О. Луговою була підважена концептуальна ідея офіційної історіографії про позитивні наслідки в економічному плані від перебування українського господарського комплексу в системі економічних відносин царської Росії.

Зазначене в цій статті відкриває ще одну тематичну нішу, при вивчення якої сучасний дослідник української радянської історіографії може побачити спроби ревізії гранднаративу. Перспективним уявляється подальше дослідження нонконформістської історичної думки в УРСР, зокрема не тільки її інтелектуальних досягнень, але й соціокультурних передумов. Такі студії створять підґрунтя для концептуалізації ідеї про неофіційне історіописання в післясталінській Україні.

Джерела та література

1. Яремчук В. Образи історії запорізького козацтва в історичній науці УРСР середини 1950–х – середини 1980–х рр.// Наукові записки [Національного ун–ту «Острозька академія»]. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 161 – 174.

2. Яремчук В.П. Трактування українського національного руху в українській радянській історіографії середини 1950–х – початку 1970–х років// Грані. – 2007. – № 5. – С. 42 – 46.

3. Яремчук В. Еволюція національної історії в УРСР: спроби реабілітації визначних представників української історіографії (середина 1950 – початок 1970–х років)// Historia – Mentalność – Tożsamość: Miejce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego I ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – S. 590 – 609.

4. Компан О.С. Порівняльно–історичний метод і всесвітньо–історичний аспект дослідження пізнього феодалізму// УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 36 – 46.

5. Компан О.С. Єдність світового історичного процесу. – К., 1966. – 48 с.

6. Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя// Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 9 – 20.

7. Компан О. Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства// Літературна Україна. – 1967. – 17 жовт. – С. 4.

8. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих// Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 294 – 430.

9. Брайченко М.Ю. [Брайчевський М. Ю.] Альбрехт Дюрер та український ренесанс (до 500–річчя від дня народження)// УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 134 – 135.

10. Брайчевський М.Ю. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV – XVIII ст.// Середні віки на Україні. – К., 1971. – С. 20 – 31.

11. Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации// Вопросы истории. – 1959. – № 9. – С. 123 – 137.

12. Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні// УІЖ. – 1970. – № 3. – С. 27 – 35.

13. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968. – 224 с.

14. Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500 – 547.

15. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – 536 с.

16. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 500 с.

17. Гуслистий К., Дядиченко В. На скрижалях історії// Вітчизна. – 1955. – № 2. – С. 179 – 183.

18. Лисенко М.М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень XX з'їзду КПРС// Радянська школа. – 1956. – № 10. – С. 9 – 16.

19. [Брайчевський М.Ю.] Коментарі [до праці М. Берлинського «Історія міста Києва»]// Київська старовина. Щорічник. – К., 1972. – С. 194 – 202.

20. Ісаєвич Я.Д. Зв'язки братств з запорізьким козацтвом// Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 149 – 153.

21. Мацюк О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова// Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 3 – 14.

22. Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні// Архіви України. – 1971. – № 1. – С. 26 – 32.

23. Смідович А.Д. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова// Архіви України. – 1972. – № 3. – С. 65 – 69.

24. Гуржій О.І., Капітан Л.І. «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині XX ст. – К., 2004. – 256 с.

25. Апанович О.М. Відображення суспільно–політичних поглядів українського народу в історичних піснях XVIII ст. // УІЖ. – 1968. – № 5. – С.75 – 85.

26. Апанович О.М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // УІЖ. – 1970. – № 9. – С.23 – 35.

27. Грищенко М.М. Великодержавна політика царського уряду в питанні освіти трудящих України// УІЖ. – 1968. – № 7. – С. 51 – 57.

28. Рубач М.А. До історії політики царизму на Україні// УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 112 – 116.

29. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму// УІЖ. – 1967. – № 3. – С. 15 – 25.

30. Боровой С.Я. До питання про становище України в період капіталізму// УІЖ. – 1967. – № 9. – С. 115 – 121.

Яремчук В.П. Контексты украинской истории в неканонических интерпретациях историков УССР (середина 50–х – начало 70–х гг.)

Проанализированы неканонические изображения места Украины в ее отношениях с европейским миром и Россией в исторической науке УССР периода ослабления коммунистического диктата над украинской гуманитаристикой в середине 50–начале 70–х годов. Показано, что такие трактовки контекстов украинского прошлого ставили под сомнение официальный исторический нарратив.

Ключевые слова: неканонические изображения, нонконформистская историография, историографические концепции, «древнерусская народность», «воссоединение» Украины с Россией.

Yaremchuk, V.P. The contexts of Ukrainian history in the non–canonical interpretations by historians of UkSSR (the mid 50s – the early 70s)

The article has analyzed the non–canonical images of Ukraine in the relations with European countries and Russia in the period of reduction of communistic dogmatic control over Ukrainian humanitaristics in the middle of 50s and at the beginning of 70s. It has been proved that such treatments of Ukrainian past reinforced the official historical narrative.

Key words: non–canonical images, nonconformist historiography, historiographic concepts, «Old Russian nationality», Ukraine and Russia «reunion».